

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 37.01/.02:2-1

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.1>

Кришмарел Вікторія Юріївна,

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки НАПН України
orcid.org/0000-0002-9822-8331
krishmarel@ukr.net*

Нікольський Євген Володимирович,

*доктор богословських наук,
професор Ужгородської Української Богословської Академії
Карпатського університету імені Августина Волошина
orcid.org/0000-0002-3585-4781
eugenius-09@ukr.net*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА ГРАМОТНОСТІ З ОГЛЯДУ НА СУЧАСНУ ОСВІТНЮ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

У статті поглиблено поняття формування в майбутніх фахівців широкого профілю релігієзнавчої компетентності та грамотності, підкреслено її соціально-професійну необхідність. Тему актуалізовано на основі прикладів останніх соціологічних досліджень, спостережень, з урахуванням загальних світових тенденцій.

Релігієзнавчу компетентність розглянуто з двох позицій: як релігієзнавчу грамотність та як компетентність на основі опрацювання наукових досліджень із теми статті, нормативних і законодавчих документів тощо, виокремлено дефініції цих понять. Таким чином, «релігієзнавча грамотність (обізнаність)» та «релігієзнавча компетентність» – синонімічні поняття з дещо різними акцентами в дефініціях: перше є більш узагальненим, ширше звертається до загальносуспільного контексту і ціннісного компоненту, а друге – більш методологічне, звернене до системи освіти та місця в ній.

З огляду на недостатнє теоретичне осмислення цієї проблеми в науковій спільноті запропоновано критерії рівнів сформованості релігієзнавчої компетентності, побіжно виокремлено основні шляхи їх набуття. Таких рівнів пропонується п'ять, і вони охоплюють діапазон від повної відсутності релігієзнавчої компетентності до її фахового рівня. У результаті зроблено обґрунтований висновок про те, що формування релігієзнавчої компетентності – один із ключів до успішної професійної діяльності та соціальної комунікації загалом.

Варто відзначити, що надзвичайно низький рівень релігієзнавчої компетентності є проблемою не лише для України, крім того, формуванням на її основі компетенції займаються лише фахові заклади вищої освіти. Також окреслено основні шляхи формування непрофесійних рівнів. Таким чином, наголошено на необхідності проведення соціологічного дослідження для визначення наявних рівнів релігієзнавчої грамотності та компетентності в сучасному українському суспільстві для подальшого надання рекомендацій щодо підвищення ефективності її формування, що є нагальною, хоча й малоусвідомлюваною суспільною вимогою сьогодення, а отже – й освіти як віддзеркалення запитів суспільства.

Ключові слова: компетентнісний підхід, релігієзнавча грамотність, релігієзнавча компетентність, гуманістичний світогляд, педагогічний успіх, соціальна комунікація.

Kryshmarel Viktoriia,
*Candidate of Philosophy (PhD), Senior Researcher,
Senior Researcher at the Social Studies Department
Institute of Pedagogy of NAES of Ukraine
orcid.org/0000-0002-9822-8331
krishmarel@ukr.net*

Nikolsky Yevhen,
*Doctor of Theological Sciences,
Professor of the Uzhgorod Ukrainian Theological Academy
Carpathian University named after Augustyn Voloshyn
orcid.org/0000-0002-3585-4781
eugenius-09@ukr.net*

METHODOLOGICAL NOTES ABOUT THE RESEARCH IN THE SPHERE OF RELIGIOUS COMPETENCE AND LITERACY FROM THE POIN OF VIEW OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

The article deepens the concept and socio-professional necessity of forming a broad profile of religious studies competence and literacy among future specialists. The authors update this topic by referring to examples of recent sociological research, observations, and taking into account general global trends.

Religious studies competence is considered from two positions: as religious studies literacy and as competence based on the processing of scientific research on the topic of the article, taking into account regulatory and legislative documents, etc. definitions of these concepts are highlighted. Thus, “religious studies literacy (awareness)” and “religious studies competence” are synonymous concepts with slightly different accents in definitions: the former is more generalized, more broadly addresses the general social context and value component, and the latter is more methodological, addressing the education system and its place in it.

Taking into account the insufficient theoretical understanding of this problem in the scientific community, the authors propose criteria for the levels of formation of religious studies competence, casually highlighting the main ways to acquire them. There are five such levels, and they cover the range from a complete lack of religious studies competence to its professional level. As a result, the authors make a reasonable conclusion that the formation of religious studies competence is one of the keys to successful professional activity and social communication in general.

It is worth noting that its extremely low level is a problem not only for Ukraine, but professional higher education institutions are engaged in the formation of competence on its basis. The main ways of forming non-professional levels are also outlined. Thus, the authors come to conclusions about the need to conduct a sociological study to determine the existing levels of religious literacy and competence in modern Ukrainian society in order to further form recommendations for improving the effectiveness of its formation, which is an urgent, although little – known, public requirement of the present, and therefore education as a reflection of the needs of society.

Key words: competence approach, religious studies literacy, religious studies competence, humanistic worldview, pedagogical success, social communication.

*Є багато різних причин, через які варто вдатися до спроб
підвищення власної релігійної грамотності.*

*Одна з них – громадянська. Неможливо зрозуміти місто,
країну або світ, якщо не брати до уваги колосальний вплив релігії,
хоч якою вона не була б.*

С. Протеро

Постановка проблеми. Зараз, навесні 2024 року, в Україні вже більше 2-х років триває війна. І, здавалося б, що питання релігійства – це не те, що є актуальним. Проте, за даними Звіту про мережу релігійних організацій

в Україні Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, станом на 1 січня 2023 р. в Україні діяло 36 594 релігійних організацій (кількість зазначено без урахування релігійних організацій окупованого Криму

та вичерпних даних з інших тимчасово окупованих територій України). Звісно, переважна частина серед них належить християнству (майже 97 % серед зазначених структур) (Здіорук, Токман, 2023, с. 6). До того ж згідно з опитуванням, проведеним з 21 по 27 вересня 2023 р. соціологічною службою Центру Разумкова, **«серед інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних сил (їм довіряють 93 % опитаних), добровольчих загонів (85 %), волонтерських організацій (84 %), Державної служби з надзвичайних ситуацій (83 %), Національної гвардії (81 %), Державної прикордонної служби (76,5 %), президента (72 %), Міністерства оборони (71 %), Служби безпеки України (66 %), громадських організацій (60,5 %), Церкви (59 %), Національної поліції України (57 %), голови міста (селища, села), в якому живе респондент (54 %)»** (Разумков Центр, 2023).

При цьому варто звернути увагу, що в опитуванні не зазначено, церкви якої саме конфесії, просто «Церкви» (написання з великої літери). І це також змушує звернутися до релігієзнавчого аспекту тлумачення дослідження. Натепер християнство в Україні переважно представлено двома течіями: ПЦУ та УПЦ МП, динаміка змін ставлення до яких також є вкрай показовою протягом останніх років.

Таким чином, переконуємось, що релігієзнавча у своїй суті проблематика безпосередньо стосується більшості населення України, а опосередковано – практично кожного. При цьому рівень оволодіння релігієзнавчою компетенцією, яка б дозволяла проводити більш деталізовані дослідження, наразі залишається незадовільним.

Аналіз останніх досліджень. Передусім така ситуація щодо релігієзнавчої компетентності виникла через те, що сама релігієзнавча компетентність здебільшого – поза увагою як науковців, так і освітян. Загалом, це характерне не лише для України. Немає усталеного визначення, яке було би поширене чи загальноприйняте. При цьому можна виділити кілька основних підходів, що оперують цим поняттям. Насамперед це науковці: філософи, релігієзнавці, культурологи тощо, і чи не найбільш актуальною та відомою в цьому сенсі є книга С. Протеро «Релігійна грамотність: що кожен американець має і не має знати» (Prothero,

2009). У ній автор досліджує стан релігієзнавчої обізнаності в сучасному суспільстві США, висвітлює релігійне забарвлення в політичних риториці та доходить висновку, що виключення релігієзнавства із системи освіти призвело до надзвичайного падіння не лише загальнокультурного рівня населення, але й до беззастережного зростання можливостей маніпулювання їхніми поглядами.

В Україні аналогічними питаннями науковці цікавляться здебільшого в контексті професійної підготовки, як-от: І. Ломачинська та Б. Ломачинський «Інформаційна культура педагога в системі релігієзнавчої освіти» (Ломачинська, Ломачинський, 2020), Т. Соболь «Аналіз базових PhD компетенцій випускників філософського факультету зі спеціальності «релігієзнавство» (Sobol, 2018), В. Фуркало «Філософське підґрунтя релігієзнавчої освіти» (Фуркало, 2020) тощо. Ще одним блоком варто виділити дослідження фахівців, що звертаються до релігієзнавчої компетентності з огляду на роботу у власній сфері, здебільшого психології/психіатрії, адже в даному контексті врахування релігієзнавчих у своїй суті факторів, володіння знанням компонентом, аксіологічний складник є надзвичайно вагомими: К. Буї, Н. Уарфа, П. Едон'я, К. МакКензі, Д. Бугра «Культурна компетентність у піклуванні про ментальне здоров'я: огляд еволюції моделей» (Bhui, Warfa, Edonya, McKenzie, Bhugra, 2007), Дж. Л. Гріффіта та М. Е. Гріффіт «Зустріч зі священним у психотерапії» (Griffith, 2002). Також хотілося би відзначити напрацювання Роба Уїтлі, який розглядає релігієзнавчу/релігійну компетентність з огляду на культурну в роботах «Релігійне розуміння як культурна компетентність: проблеми для лікарів» (Whitley, Jarvis, 2015), «Релігійна грамотність як культурна компетентність» (Whitley, 2012), що є особливо вагомим з огляду на реалізацію компетентнісного підходу в українській загальній освіті¹. Третім блоком варто виділити поодинокі розвідки в цій сфері науковців-освітян, які звертаються до осмислення методологічного та методичного базису. До них можна віднести роботи:

¹ Побіжно зазначимо, що здебільшого в англійській літературі неосвітяни вкрай рідко розмежовують поняття «компетенція» та «компетентність», тому під час перекладу використовуємо більш влучне за смисловим наповненням слово, адже йдеться саме про компетентність за своєю суттю, не про компетенцію.

В. Кришмарел «Релігієзнавча компетентність у загальноосвітніх навчальних закладах: актуальність, генетика, складники» (Кришмарел, 2016), Є. Нікольського, М. Жабляк «Необхідність формування релігієзнавчої грамотності у підростаючого покоління» (Нікольський, Жабляк, 2022), О. Пометун «Реалізація компетентнісного підходу в новому підручнику з історії Середніх віків» (Пометун, 2015). Таким чином, актуальність теми не викликає сумнівів, проте теоретичне обґрунтування та практичні рекомендації ще не є досить напрацьованими. Наразі поширеними є синонімічні словосполучення «релігієзнавча грамотність» та «релігієзнавча компетенція/компетентність», але їх значення залишаються невизначеними, рівні – не описаними, а шляхи впровадження – не окресленими.

Мета і завдання статті – окреслити понятійне поле релігієзнавчої грамотності та релігієзнавчої компетентності, виокремити рівні оволодіння зазначеною компетентністю і шляхи подолання незначного оволодіння нею в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В одній з колишніх наших публікацій у ролі робочого було запропоновано таке визначення: «релігієзнавча грамотність майбутнього фахівця <...> це частина світогляду, що дозволяє людині в гуманістичному ключі правильно і раціонально сприймати релігійні явища і факти універсального світу, оцінювати їх і відповідно з цим діяти, не завдаючи соціального, психологічного, морального збитку як самому собі, так і оточуючим людям. Це є однією з функцій освіти в найширшому її розумінні, стратегічною метою якої є формування високоморальної, культурної особистості, гідного громадянина, людини толерантної, яка поважає погляди та переконання інших людей. Зазначимо, що і релігійний фанатизм, і атеїстична нетерпимість однаково збиткові та не приносять користі ні окремої особистості, ні суспільству загалом» (Нікольський, Жабляк, 2022, с. 27).

Але в цьому визначенні були виведені лише загальні риси того соціально-педагогічного явища, що стало предметом нашого поглибленого вивчення. Безумовно, володіння деяким мінімумом інформації про світ релігій (підкреслимо: незалежно від специфіки індивідуального світогляду і, більш того, релігійної

та конфесійної приналежності) є необхідним не тільки для виживання в сучасному суспільстві, а й для побудови успішної соціальної та професійної комунікації в ньому.

Під компетентністю ми розуміємо знання, досвід, цінності, здобуті завдяки навчання та поза ним. «Компетентнісний підхід передбачає окреслення чіткого кола компетентностей, тобто необхідних комплексів знань, навичок, відношень та досвіду, що забезпечують можливість ефективно здійснювати діяльність або певну функцію» (Кришмарел, 2016). З огляду на «компетентнісний потенціал, що позначає здатність кожної освітньої галузі формувати всі ключові компетентності через розвиток умінь і ставлень та базові знання» (Державний стандарт базової середньої освіти, 2020), особливу увагу звертаємо на громадянські та соціальні компетентності та культурну як ключові компетентності. Саме вони безпосередньо співвідносяться з релігієзнавчими у своїй суті знаннями, навичками, оціночними судженнями тощо. Найглибше їх реалізацією опікується громадянська та історична освітня галузь.

З огляду на це **релігієзнавча компетентність** – це складник історичної предметної компетенції в рамках формування ключових компетентностей через розвиток умінь і ставлень та базових знань у закладах загальної середньої освіти. Ми розглядаємо релігієзнавчу компетентність як вихідну вимогу для формування релігієзнавчої компетенції, що визначається вимогами до здобувачів вищої освіти (майбутніх релігієзнавців, філософів, теологів та інших фахівців суміжних та дотичних сфер діяльності).

Таким чином, «релігієзнавча грамотність (обізнаність)» та «релігієзнавча компетентність» – синонімічні поняття з децю різними акцентами в дефініціях: перше є більш узагальненим, ширше звертається до загальноосвітнього контексту та ціннісного компоненту, а друге – більш методологічне, звернене до системи освіти та місця в ній.

Наведемо кілька прикладів, чому все ж релігієзнавча обізнаність є вимогою сучасності. На початку статті ми навели дані соціальних опитувань, які показують, що релігійні інститути в українському суспільстві користуються великим рівнем соціальної підтримки. Але тут же виникає безліч проблем. Наприклад,

переселенці зі Сходу України, що опинилися в західних областях, де рівень побутової, близької до релігійної культури відрізняється від того, до чого вони звикли у своєму регіоні, були дуже здивовані, наприклад, розповсюдженням вітань «Христос воскрес!» протягом 40 днів після Великодня, а у звичайний час – «Слава Ісусу Христу!». Інший прецедент, що часто повторювався: для відвідування базару треба орієнтуватися в церковному календарі, тому що місцеві жителі не привозять бринзу та інші молочні продукти не тільки на головні християнські свята, а й на дні пам'яті особливо шанованих святих. А після введення новоюліанського календаря проблема актуалізувалася ще більше.

І, мабуть, найбільш яскравим явищем сучасності стало те, що в соціумі загалом немає уявлення про поліцентричність православ'я, про те, що отримання автокефалії ПЦУ – це явище закономірне, і що 15 (17) православних автокефалій, хоча і мають незначні відмінності, але в цілому їх сакральний статус ідентичний. При цьому варто відзначити, що ситуація низького розуміння релігієзнавчих у своїй суті аспектів (повсякденного життя, політичних дискурсів, вірувань – у будь-якому вимірі) є характерним, наприклад, і для мешканців США. За даними С. Протеро, лише 10 % підлітків можуть назвати 5 основних релігій світу і аж 15 % не можуть назвати жодної (!), але водночас майже дві третини дорослих американців вірять, що в Біблії є відповіді на основні життєві питання, але лише половина здатна назвати хоч одне з чотирьох Євангелій, а першу книгу Біблії не може назвати більшість (Prothero, 2009).

Інший момент в актуалізації цієї сфери пов'язаний з тим, що в епоху постмодернізму і кризи загальної освіченості серед представників інтелігенції поширено культ аморфної духовності, що не накладає на її адепта ніяких моральних та навіть інтелектуальних зобов'язань, водночас «світ релігій є частиною соціального життя сучасної людини, особливо це стосується тих фахівців, чия діяльність буде виникати в соціально відкритій сфері. У зв'язку з цим відзначимо, що, по-перше, релігієзнавча грамотність сучасного студентства стане необхідною умовою для їх професійного зростання. По-друге, вона стане важливим аспектом їх соціалізації і яскравим фактором у розвитку

їхнього світогляду. По-третє, в сучасній ситуації, коли атака релігійної деструкції все посилюється, вона здатна утримати майбутніх фахівців від важких і фатальних наслідків» (Нікольський, Жабляк, 2022, с. 25).

Таким чином, викладений огляд підтверджує, що необхідно розмежувати рівні релігієзнавчої компетентності та шляхи її формування (зокрема, з огляду на загальнокультурні, про які йдеться в нормативних документах щодо загальної освіти).

Ми пропонуємо розглядати п'ять рівнів релігієзнавчої грамотності.

Недостатній. На такому рівні людина орієнтується в релігієзнавчій за змістом термінології лише в найзагальнішому вигляді, без умінь навести приклади, пояснити наповнення понять, унаслідок чого позбавлений усвідомлення сутності, функцій та місця релігії в житті людини. Має лише найзагальніші уявлення про розмаїття релігій, їх різновиди («віруючі і невіруючі», «іслам – це щось духовне, церковне»), не розуміє роль релігій.

Базовий рівень є мінімумом культурної компетенції; мінімальні шкільні знання, що стосуються релігієзнавчої проблематики. На цьому рівні носій володіє загальними знаннями зі сфери релігії (загальні поняття про релігію: її відмінності від атеїзму, наявність трьох світових релігій, існування у світі язичництва та релігійних сект тощо), найзагальнішими поняттями релігієзнавчого змісту: може їх пояснити в історичному, соціокультурному, філософському (етичному) вимірах, унаслідок чого демонструє засади толерантного сприйняття носіїв, відмінних від власного світогляду, тобто демонструє мінімум культурної компетенції, передбачений загальною освітою.

Достатній – рівень, що дозволяє в сучасному повсякденні бути адекватним громадянином, усвідомлювати ключові положення тих чи інших загальних тверджень/фактів/подій, пов'язаних зі сферою релігієзнавства; знання на рівні загальноосвітньої школи. Представник усвідомлює базові та ключові поняття релігієзнавчої проблематики (може пояснити, навести приклади, зробити аналітичні та синтетичні висновки), що дозволяє демонструвати толерантне сприйняття відмінного від власного світогляду, шанобливе і зацікавлене ставлення до світоглядних тверджень представників різних

течій та напрямів, що базується на оволодінні знаннями і навичками, передбаченими загальною освітою з огляду на культурну, соціальну та історичну компетентності.

Зокрема, представник цього рівня розуміє різницю між релігією та атеїзмом, політеїзмом та монотеїзмом, має уявлення про основні напрями монотеїзму і розгалуження християнства, усвідомлює базову специфіку як християнства, так й ісламу, не будує ілюзій про перспективи їх синтезу, усвідомлює деструктивність фанатичного сповідання віри незалежно від релігійної течії тощо.

Проміжний – характеризується оволодінням основними релігієзнавчими знаннями, дозволяє аргументовано відповідати на загальні питання, пов'язані зі сферою релігії; також це здобувачі вищої освіти не спеціалізованих 1–3-х курсів ЗВО.

Представник володіє базовим понятійно-категоріальним апаратом релігієзнавства, знає історичні та соціокультурні особливості основних релігійних течій та напрямів, усвідомлює багатовимірність функцій релігії та наводить приклади для підтвердження власних висновків щодо релігієзнавчих у своїй суті питань, демонструючи толерантну поведінку, аргументовані судження, високий рівень культурної, соціальної та історичної компетентностей.

Зокрема, на цьому рівні відбувається засвоєння та розширення знань в області історії та типології релігій (специфіка світового монотеїзму, відмінність основних напрямів християнства та ісламу, буддизму, класичного і сучасного язичництва, деструктивних нових релігійних рухів тощо), усвідомлюється роль релігій у житті суспільства, розуміється зв'язок між релігією та іншими сферами життя людини (політикою, культурою, економікою тощо); у вітчизняному вимірі – представник орієнтується в питанні Томосу ПЦУ та деструктивності діяльності УПЦ МП в Україні.

Такий рівень характерний для осіб, що прослухали курс релігієзнавства (або його аналоги) у закладі вищої освіти, але не є професійними теологами або релігієзнавцями.

Професійний – рівень, що дозволяє розуміти й долучатися до релігієзнавчого дискурсу;

релігієзнавці та теологи (від бакалаврів і вище) і фахівці дотичних/суміжних наук, тож має відмінності залежно від специфікації отриманої освіти. Це рівень початку формування професійної компетентності.

З огляду на зазначене формування засад релігієзнавчої компетентності відбувається в рамках базової середньої освіти переважно на уроках історії, громадянської освіти та предметів духовно-морального спрямування. Провідна роль тут належить саме історії, а також літературі, яка має з нею тісні міжпредметні зв'язки та опікується подеколи суміжною проблематикою (у контексті осмислення певних реалій, передбачення розвитку подій, світоглядних та сутнісних узагальнень тих фактів/персон/тенденцій/причин та наслідків, про які йдеться на уроках історії). У цьому контексті складно не погодитися з С. Протеро (Prothero, 2009, с. 17), який стверджує, що «світову історію часто викладають так, ніби релігія не відіграла в ній якоїсь, бодай хоча би трохи помітної ролі. Іспанці завоювали Нову Іспанію заради золота, англійці прибули до Нової Англії, щоб ловити рибу. Велика французька революція жодним чином не стосувалася католицизму, рух за громадянські права в США мав цілком гуманістичну мету. Але навіть якщо релігія видається вам позбавленою сенсу, необхідно шукати в ній сенс, аби зрозуміти світ».

Висновки. Таким чином, з огляду на наявну в сучасній Україні ситуацію та загальносвітові тенденції, релігієзнавча грамотність – вимога сучасного світу. Її формування в аспекті релігієзнавчої компетентності є переважно завданням для ланки загальної та непрофесійної в даному контексті вищої освіти. Виокремлені рівні релігієзнавчої компетентності дозволяють більш чітко розуміти, яким саме ланкам освіти необхідно приділити увагу насамперед з огляду на тему статті. Дослідження рівнів потребує проведення соціологічних розвідок, їх осмислення та представлення результатів. На основі цього надалі буде розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності формування релігієзнавчої компетентності.

Список використаних джерел:

1. Здіорук, С. І., Токман, В. В. (2023). Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : (аналіт. доп.). НІСД. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>
2. Кришмарел, В. (2016). Релігієзнавча компетентність у загальноосвітніх навчальних закладах: актуальність, генетика, складники. *Український педагогічний журнал*. 3, 66–73. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713813/1/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BB3.pdf>
3. Ломачинська, І., Ломачинський, Б. (2020). Інформаційна культура педагога в системі релігієзнавчої освіти. *Освітологічний дискурс*. 31 (4), 1–14. URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/770>
4. Нікольський, Є., Жабляк, М. (2022). Необхідність формування релігієзнавчої грамотності у підростаючого. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина*. 4, 22–31. URL: <https://kau.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/Naukovyj-Visnyk-4.pdf>
5. Пометун, О. І. (2015). Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2, 146–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2015_2_14
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. (2020). Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n16>
7. Разумков Центр. (2023). *Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlen-nia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r?fbclid=IwAR3iQ0reKKox3dbeQIaiebfz2vw12kgDn5gIUupi9ZWWGH3bTSQdQZh55w>
8. Фуркало, В. (2020). Філософське підґрунтя релігієзнавчої освіти. *Освітній дискурс*. 24 (6), 91–98. URL: [https://journal-discourse.com/files/pdf/2020_24\(6\)-7.pdf](https://journal-discourse.com/files/pdf/2020_24(6)-7.pdf); DOI: 10.33930/ed.2019.5007.24(6)-7
9. Bhui, K., Warfa, N., Edonya, P., McKenzie, K., Bhugra, D. (2007). Cultural competence in mental health care: A review of model evaluations. *BMC Health Services Research*. 7 (15). URL: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1800843/>; DOI: 10.1186/1472-6963-7-15. 2007.
10. Griffith, J. L., Griffith, M. E. (2002). *Encountering the sacred in psychotherapy*. New York, NY : The Guilford Press.
11. Prothero, S. (2009). *Religious Literacy: What Every American Needs to Know--And Doesn't*. HarperCollins.
12. Sobol, T. (2018). Analysis of the basic competences of PhD graduates in Religious Studies. *Young Scientist*. (10 (62)), 645–647. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3856>
13. Whitley, R. (2012). Religious competence as cultural competence. *Transcult Psychiatry*. 49 (2), 245–260. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4230460/#:~:text=Definitions%20of%20cultural%20competence%20often,needs%20and%20orientations%20of%20patients. doi: 10.1177/1363461512439088>
14. Whitley, R., Jarvis, G. E. (2015). Religious Understanding as Cultural Competence: Issues for Clinicians. *Psychiatric Times*. 32 (6). URL: <https://www.psychiatristimes.com/view/religious-understanding-cultural-competence-issues-clinicians>

References:

1. Zdiouruk, S. I., & Tokman V. V. (2023). Derzhavno-tserkovni ta suspilno-relihiini vidnosyny v umovakh viiny Rosii proty Ukrainy [State-church and socio-religious relations in the conditions of Russia's war against Ukraine]: (analit. dop.). NISD. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> [in Ukrainian].
2. Kryshmarel, V. (2016). Relihiieznavcha kompetentnist u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh: aktualnist, henetyka, skladnyky [Religious competence in the secondary schools: urgency, genetics, components]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 3, 66–73. <https://lib.iitta.gov.ua/713813/1/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BB3.pdf> [in Ukrainian].
3. Lomachynska, I., & Lomachynskiy, B. (2020). Informatsiina kultura pedahoha v systemi relihiieznavchoi osvity [Information culture of teacher in the system of religious education]. *Osvitolohichnyi dyskurs*, 31 (4), 1–14, <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/770> [in Ukrainian].
4. Nikolskyi, Ye., & Zhabliak, M. (2022). Neobkhdnist formuvannia relihiieznavchoi hramotnosti u pidrostaiuchoho. [The need for the formation of religious literacy among the younger generation] *Naukovyi visnyk Karpat'skoho universytetu imeni Avhustyna Voloshyna*, 4, 22–31. <https://kau.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/Naukovyj-Visnyk-4.pdf> [in Ukrainian].
5. Pometun, O. I. (2015). Realizatsiia kompentnisnoho i diialnisnoho pidkhdov u suchasnomu pidruchnyku istorii [Implementation of competence and activity approaches in a modern textbook of History]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 2, 146-157. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2015_2_14. [in Ukrainian].

-
6. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898. (2020). Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State standard of basic secondary education]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n16> [in Ukrainian].
 7. Razumkov Tsentr. (2023). Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv. Stavlennia do provedennia zahalnonatsionalnykh vyboriv v Ukraini do zavershennia viiny (veresen 2023r). [Citizens' assessment of the situation in the country. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures. Attitude to holding national elections in Ukraine before the end of the war (September, 2023)]. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r?fbclid=IwAR3iQ0reKKox3dbeQIaiebeFz2vw12kgDn5glUupi9ZWWGH3bTSQdQZh55w> [in Ukrainian].
 8. Furkalo, V. (2020). Filozofske pidgruntia relihiieznachoi osvity. [Philosophical background of Religious Studies] *Osvitnii dyskurs*, 24 (6), 91–98. [https://journal-discourse.com/files/pdf/2020_24\(6\)-7.pdf](https://journal-discourse.com/files/pdf/2020_24(6)-7.pdf). doi: 10.33930/ed.2019.5007.24(6)-7 [in Ukrainian].
 9. Bhui, K., Warfa, N., Edonya, P., McKenzie, K., & Bhugra, D. (2007). Cultural competence in mental health care: A review of model evaluations. *BMC Health Services Research*, 7 (15). <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1800843/>. doi: 10.1186/1472-6963-7-15. 2007 [in English].
 10. Griffith, J. L., & Griffith, M. E. (2002). *Encountering the sacred in psychotherapy*. New York, NY : The Guilford Press [in English].
 11. Prothero, S. (2009). *Religious Literacy: What Every American Needs to Know—And Doesn't*. Harper Collins. [in English].
 12. Sobol, T. (2018). Analysis of the basic competences of PhD graduates in Religious Studies. *Young Scientist*. (10 (62)), 645–647. <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3856> [in English].
 13. Whitley, R. (2012). Religious competence as cultural competence. *Transcult Psychiatry*, 49 (2), 245–260. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4230460/#:~:text=Definitions%20of%20cultural%20competence%20often,needs%20and%20orientations%20of%20patients>. doi: 10.1177/1363461512439088 [in English].
 14. Whitley, R., & Jarvis, G. E. (2015). Religious Understanding as Cultural Competence: Issues for Clinicians. *Psychiatric Times*, 32 (6). <https://www.psychiatristimes.com/view/religious-understanding-cultural-competence-issues-clinicians> [in English].